

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

İxtisas: 050321– DİZAYN

Qrup: 774

BURAXILIŞ İŞİ

Mövzu: Çin xalq sənətkarlığının bədii xüsusiyyətlərinin tədqiqi

_____

_____

Tələbə: Soltanova Sürməxanım Mahir qızı

Rəhbər: müə. Dadaşova Aida Sahib qızı

Kafedra müdiri: s.ü.f.d. Məmmədova Lalə Hamlet qızı

BAKİ – 2018

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

Fakültə “Texnologiya və dizayn” Kafedra “Dizayn”

İxtisas: 050321– DİZAYN

Təsdiq edirəm:

Kafedra müdiri

“ 04 “ yanvar 2018

BURAXILIŞ İŞİ ÜZRƏ
TAPŞIRIQ

Qr.№ 774 Soltanova Sürməxanım Mahir qızı
(soyadı, adı, atasının adı)

1.Mövzunun adı: Çin xalq sənətkarlığının bədii xüsusiyyətlərinin tədqiqi

Universitetin « 04 » yanvar 2018-ci il № 2/4/2018
əmrilə təsdiq edilmişdir.

2.Mövzu üzrə tapşırıq: Çin xalq sənətkarlığının bədii xüsusiyyətlərinin tədqiqi

3.Hesabat – izahat yazısının məzmunu / işlənəcək sualların siyahısı /

1.Giriş 2.Çin xalq sənətkarlığının qədim növü olan bədii tikmə və bəzək sənətinin inkişaf tarixinin analizi 3. Milli dəyərlərin ötürülməsində xalçaçılıq sənətinin rolu 4.Dulusçuluq və bədii kaş sənətinin tədqiqi 5.Bədii metal və zərgərlik sənətinin inkişaf mərhələləri 6.Daş oyma sənətinin analizi 7.XVI-XX əsrlərdə inkişaf edən xalq sənətkarlığı sahələrinin tədqiqi

4.Qrafiki materiallar _____

5.Tapşırığın verilmə tarixi 04 yanvar 2018-ci il

6.İşin təhvil verilmə müddəti 05 iyun 2018-ci il

TƏLƏBƏ S.M.Soltanova
/imza/

RƏHBƏR müə.A.S.Dadaşova
/imza/

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin «Texnologiya və Dizayn»
fakültəsinin 774 qrup tələbəsi Soltanova Sürməxanım Mahir qızı tərəfindən
«Çin xalq sənətkarlığının bədii xüsusiyyətlərinin tədqiqi»
mövzusunda yerinə yetirilmiş buraxılış işinin

REFERATI

Hər bir xalq öz milli sərvəti ilə tanınır. Milli sərvət dedikdə onun tarixi, incəsənəti, milli mədəniyyəti, adət ən-ənənələri nəzərdə tutulur. Bu dəyərlər unudulmamalı, qorunub saxlanmalı və gələcək nəsillərə ötürülməlidir.

Hal-hazırda, keçmişin nailiyyətləri də müqayisə edilərək yeni ümumdünya mədəniyyətinin inkişafı şəraitində, qlobal bir cəmiyyət kontekstində Qərb və Şərq ənənələrinin qarşılıqlı əlaqələri problemi xüsusilə aktualdır. Müasir Çin dünyada ən əhəmiyyətli mədəni və dövlət hadisələrindən biridir. Buna görə, bu ölkədə ənənəvi sənət problemləri beynəlxalq sənət araşdırmalarının diqqət mərkəzindədir.

Buraxılış işim 3 bölmədən 45 səhifədən, 5 şəkildən, keçmiş və müasir ədəbiyyat toplusundan ibarət olmaqla aşağıda göstərilən məsələlərin tədqiqindən ibarətdir.

I Bölmədə Çin xalq sənətkarlığının tətbiq sahələri, milli dəyərlərin ötürülməsində xalçaçılıq sənətinin rolu, Azərbaycan xalq sənətkarlığının qədim növü olan bədii tikmə və bəzək sənətinin inkişaf tarixinin analizi, dulusçuluq və kaş sənətinin analizi.

II Bölmədə xalq sənətkarlığı orta əsrlərdə, bədii metal və zərgərlik sənətinin inkişaf mərhələləri, daş oyma sənətinin tarixi.

III Bölmədə təsviri incəsənət sahəsinin tədqiqi, miniatür, qrafika, rəssamlıq və heykəltəraşlıq sənətinin inkişaf yolu.

MÜNDƏRİCAT

	səh.
GİRİŞ	5
 BÖLMƏ I. XALQ SƏNƏTKARLIĞININ TƏTBİQ SAHƏLƏRİ	
1.1. Çin xalq sənətkarlığının qədim növü olan bədii tikmə və bəzək sənətinin inkişaf tarixinin analizi.....	7
1.2. Milli dəyərlərin ötürülməsində xalçaçılıq sənətinin rolu.....	13
1.3. Dulusçuluq və bədii kaş sənətinin tədqiqi.....	18
 BÖLMƏ II. ORTA ƏSRLƏRDƏ XALQ SƏNƏTKARLIĞININ ANALİZİ	
2.1. Bədii metal və zərgərlik sənətinin inkişaf mərhələləri.....	22
2.2. Daş oyma sənətinin analizi.....	26
 BÖLMƏ III. TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏT SAHƏSİNİN TƏDQIQI	
3.1. XVI-XX əsrlərdə inkişaf edən xalq sənətkarlıq sahələrinin tədqiqi.....	31
3.2. Müasir dövrdə xalq sənətimizə və milli mədəniyyət abidələrimizə göstərilən qayğı.....	35
 NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	37
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	39
ƏLAVƏLƏR	40

GİRİŞ

Dünyanın çox qədim milli dəyərlərinə sahib olan şərq xalqı özünün maddi mədəniyyət abidələri, tarixi zəngin incəsənəti, ədəbiyyatı və musiqi mədəniyyəti ilə bütün dünyada şöhrət qazanmışdır.

Hal-hazırda, keçmişin nailiyyətləri də müqayisə edilərək yeni ümumdünya mədəniyyətinin inkişafı şəraitində, global bir cəmiyyət kontekstində Qərb və Şərq ənənələrinin qarşılıqlı əlaqələri problemi xüsusilə aktualdır. Müasir Çin dünyada ən əhəmiyyətli mədəni və dövlət hadisələrindən biridir. Buna görə, bu ölkədə ənənəvi sənət problemləri beynəlxalq sənət araşdırmalarının diqqət mərkəzindədir. Çin sənəti dünyanın ən qədim qalıcı ənənəsinə malikdir və bu ənənə qeyri-adi, şüurlu bir şəkildə davamlılıq və ənənə ilə damğalanır.

Şərq xalqının sənətkarlığının bədii ideya və yaradıcılığına bu ərazinin əsrarəngiz təbiəti, iqlimi, təbii sərvətlərinin zənginliyi də böyük təsir göstərmişdir. Çinin zəngin yaradıcılıq sahələrinin ən mühüm istiqamətlərindən birini onun həyat və məişət qayğıları ilə bağlı olan xalq sənətləri təşkil edir. Qədim zamanlardan dövrümüzədək gəlib çatan bu əsrarəngiz sənət sahəsi xalqın geyimdən, məişətdə istifadə etdiyi əşyalara, insana estetik zövq verən bəzək əşyalarına kimi böyük əhatə dairəsinə malikdir.

Çin sənətində dekorativ sənətlər olduqca əhəmiyyətli bir rol oynamış, və xüsusilə Çin keramikası nümunələrindəki ən əhəmiyyətli əsərlərin bəziləri, böyük emalatxanalarda əsasən tanınmamış sənətkilər tərəfindən edilmişdir. Keramik, tekstil və digər üsullarda yaradılan ən yaxşı əsərlərin bir çoxu, uzun bir dövr ərzində müxtəlif imperiya emalatxanalarında hazırlandı, və bunlar həm imperiya sarayında, həm də imperatorların zənginliyini və gücünü göstərmək üçün xaricdə də böyük nisbətdə yayılırdı. Qarşılığında, başlıca olaraq müdrik – məmurlar və saray rəssamlarının sənət metodu olaraq istifadə etdiyi mürəkkəb və su ilə boyama, sənətkarın individual düşüncəsi və obyektiv müşahidəsi ilə müxtəlif estetik dəyərlərin inkişafına yol açdı. Qərb sənət dünyası ilə əlaqələrin 19-cu əsrdən

etibarən daha əhəmiyyəti olması ilə, son illərdə artan müvəffəqiyyət dərəcəsi ilə Çin müasir sənət dünyasına qatılmışdır.

Aydındır ki, şərq xalqının bədii zövqü, milli mənsubiyyəti bu sənət sahəsi ilə özünü daha parlaq şəkildə təzahür etdirəcəkdir. İndi Çin xalq sənətkarlıq nümunələri dünyanın bir çox muzeylərində yüksək səviyyəli və şərq aləminin adına layiq bir şəkildə nümayiş etdirilir. Bu sahədə Azərbaycan xalq sənətkarlıq sahələri də inkişaf etmişdir. Vaşinqtonun Metropoliten, Londonun Viktoriya və Albert, Parisin Luvr, İstanbulun, Romanın, Tehranın, Viyananın, Qahirənin, Berlinin bir çox muzey nümunələrinə tamaşa edərkən Quba, Bakı, Şəki, Gəncə, Şamaxı, Naxçıvan, Qarabağ, Təbriz sənətkarlarının qızıl əlləri ilə yaratdıqları əsərlərinə rast gəlmək mümkündür. Ölkəmizin rəngarəng sənət sahələrinin hər biri ayrı-ayrılıqda uzun və mürəkkəb inkişaf yolu keçməsinə baxmayaraq, birlikdə vəhdət təşkil edərək Azərbaycan sənətkarlığı və mədəniyyəti haqqında təsəvvür yaratmağa imkan verir.

Vətənimizin hüdudlarında aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş maddi-mədəniyyət əsərləri göstərir ki, ulu babalarımızın eradan əvvəlki zamanlarda müxtəlif materiallardan hazırladıqları zərif bəzək əşyaları, kəmərlər, məişətdə istifadə edilən ləvazimatlar hazırlayaraq öz həyatlarında istifadə edirdilər.

Bütün bunlar şərqdə milli xalq sənət sahələrinin qədim milliliyini təsdiq edir. Yaradılan bəzi sənət nümunələrinə baxarkən sanki biz həmin dövrün insanların adət-ənənələri, onların geyimləri haqqında əvvəlcədən təsəvvürə malik oluruq. Bizim eradan əvvəlki dövrlərə aid tapılanlar sübut edir ki, çində mədəniyyət hələ qədim zamanlardan formalaşmağa başlamışdır. Metaldan hazırlanmış ev əşyalarının, qızıl zinət aksesuarlarının üzərinə müxtəlif texniki alətlərlə çəkilmiş gözəl rəsmlər göstərir ki, çində təsviri incəsənət keçmiş zamanlardan mövcud olmuşdur.

BÖLMƏ I. XALQ SƏNƏTKARLIĞININ TƏTBİQ SAHƏLƏRİ

1.1. Çin xalq sənətkarlığının qədim növü olan bədii tikmə və bəzək sənətinin inkişaf tarixinin analizi

Çox əsrlik tarixə malik olan çin xalqı həyatları boyunca incəsənətin bütün sahələrində öz məharətlərini sınıamışlardır, dekorativ tətbiqi sənət istiqamətində daha çox yüksəlişlərə nail olmuşlardır. Bu sənət sahəsini əhatə edən metal, daş üzərində oyma, zərgərlik, toxuculuq, bədii tikmə üzərində dahada peşəkarlaşmışdılar. Çin dekorativ tətbiqi sənətinin ən gözəl və maraqlı növlərindən biri bədii tikmədir. Bu sənət sahəsinin kökləri qədim zamanlara söykənir. Ümumən şərq dövlətlərinin və əsasəndə çin xalqının böyük zəngin mədəni dəyərlərini əks etdirən tikmə sənətindən bu gün məhəbbət və geniş maraqla istifadə edirlər.

Çinlilər ta qədim zamanlardan toxuculuq sənətinin bütün sahələrinə dərinləndən yiyələnmişdirlər. Onlar dünyada ilk dəfə olaraq barama qurdundan ipək sapın necə alınmasını kəşf etmişdirlər. Buna görə də dünyada ipək termin cəkiləni zaman ilk növbədə Çin yada düşür. Burada toxunmuş parçalarla dünya ölkələri arasında ilk dəfə olaraq kostyum ərsəyə gətirilmişdir. Birinci olaraq burada çətir toxunmuşdur.

Çin tikmə sənətkarlığı öz kompozisiya və texnikası ilə kökləri qədim keçmişlərə söykənir, xalqın mədəni tarixi barədə məlumat verir. Bu sahənin sadə ornamentləri olan qırıq-qırıq, düz, nöqtəvari, rombvari elementlərini hələ tunc dövrünə aid olan saxsı qabların, bədii tikmələrin üzərində müşahidə etmək olar. Əsasən səma cisimlərinə olan sitayişlə əlaqədar olaraq daha çox bu cür ornament kompozisiyalarından istifadə olunurdu.

Müəyyən zaman ərzində Azərbaycanın rayon və kəndlərində olan xarici diplomat, səyyah və tacirlər burada bu sənət sahəsinin inkişafı barədə maraqlı məlumatlar vermişlərdir. Şamaxıda ipək saplardan hazırlanmış gözəl məlumatlar haqqında İtaliya səyyahı olan Marko Polo məlumat vermişdir.

Bədii tikmələrin hazırlanması üçün əsas yerlik kimi daravi, qonovuz, məxmər kimi təbii parçalardan istifadə edilirdi. Bu məlumatlar Şuşada, Gəncədə, Şəkiddə və

başqa şəhərlərdə ərsəyə gətirilirdi. Bədii tikmə əsasən yun və ipək kimi təbii saplardan, basmaqəlibdən hazırlanırdı və bu məlumatın rənglənməsində bitki tərkibli boyaq maddələrindən istifadə olunurdu.

Bu sənət sahəsinin naxış kompozisiyaları öz müxtəlifliyi və rəngarəngliyi ilə seçilirdi. Bədii tikmələrin əsas ornamentlərini bitki mənşəli motivlər təşkil edirdi. Zənbaq, qərənfil, qızılgül, nar, alça ağaclarının çiçəkləri bu tikmələrin ən çox istifadə edilən nəbati formalı ornamentləridir. Sınıq xətlər, romb, altı və dördbucaqlılar, üçbucaqlı və s. bədii tikmənin əsas həndəsi ornamentlərini təşkil edir.

Bu sənət sahəsində heyvanat aləmini əks etdirən tovuzquşu, qırqovul, bülbül, hophop, kəklik və s. kimi formalı motivlərdən daha çox istifadə edilirdi.

Dekorativ incəsənətin ən çox istifadə edilən naxış motivi tarixi qədimlərə söykənən cüt quş təsvirləridir. Bu simvol artıq xalqın ayrılıq vəsevgi rəmzinə çevrilmişdir.

Təkəlduz, güləbətın, qurama, basmanaxış, spiralvari tikiş və s. bədii tikmə sənətinin ən çox istifadə edilən növlərindəndir. Qızılı, gümüşü saplarla tikmə ən qədim tikiş növü hesab edilir və bu cür tikmə güləbətın adlandırılırdı. Başa qoyulan araxçın, yaylıq, qadın geyimlərini, gəlinlərin cehizini bəzəmək üçün əsasən bu tikmə növündən istifadə edilirdi.

Daha çox yayılan tikmə növlərindən biri də təkəlduz adlanır. Rəngarəng ipək sapların toxunuşu ilə ərsəyə gələn bu növün mərkəzi Şəki şəhəri olmuşdur. Bu texnika ilə hazırlanan naxış vurma növü üçün mahud, mərmər kimi parçalardan istifadə edilirdi. Qara, qırmızı, tünd göy rənglər üstünlük təşkil edirdi. İncəsənətin bu sahəsi ilə əsasən qadınlar məşğul olurdular, lakin kişilərdə bu sahədə öz qabiliyyətlərini göstərirdilər. Naxış vurmağa hazırlanmış parçanın üzərinə əvvəlcə ərsəyə gətiriləcək rəsm çəkilir, sonra isə həmin təsvirin konturları boyunca daxili boş hissə doldurulmağa başlanılır və bu işləmələr "qarmac" deyilən iynə vasitəsilə ilə ərsəyə gətirilir. Təkəlduz tikmə ilə əsasən qadın geyimləri, yastıq və yorğan üzvlərinin, baş örtüklərinin bəzədilməsində istifadə edilirdi.

Saya adlandırılan bədii tikmə növüdə çox geniş tətbiq edilirdi. Bu texnika ilə vurulan naxışlar əsasən qızılı, yun və ipək sapların birlikdə istifadəsi ilə yaradılırdı. İkitərəfli və birtərəfli olmaqla bu bədii tikmə 2 növə ayrılır. Məişətdə geniş istifadə edilən bu tikmə pərdələrin, örtüklərin, divar aksesuarlarının bəzədilməsində tətbiq edilir.

Pilə tikmə növü də olduqca maraqlı və rəngarəngdir. Bu material qızıl və gümüş lövhələrdən dairəvi və ya dördkünc şəkildə kəsilərək kiçik düyməyəbənzər formada hazırlanırdı. Əsasən ipək parça üzərində gözəl ornamentlər yaradaraq düzülən pilələr böyük taxta və pərdələrin bəzədilməsində geniş istifadə edilirdi. Bu tikmə qız-gəlinlərimizin cehizini daha rəvnəqli edirdi.

Pilə tikmə növünə oxşar olan cülmədə müxtəlif həndəsi naxışların bəzədilməsində istifadə edilirdi. Burada əsas fərq pilələrin metaldan kəsilməsi və yerlik olaraq tüşd rəngli parça, toxunması üçün isə əsasən açıq tonlu saplardan istifadə edilirdi. Araxçın, baş örtüklərinin, geyimlərin kənarlarının bəzədilməsində bu tikmə növü tətbiq olunurdu.

Rəngarəng həndəsi formalarda kəsilmiş parça hissələrinin müəyyən kompozisiya ətrafında tikilərək birləşdirilməsinə qurama tikmə növü deyilir. Əsasən taxt başlıqlarının, stol üstü döşəkçələrin bəzədilməsində istifadə edilir.

Al-əlvan muncuqlarla həndəsi və nəbati kompozisiyaların yaradılmasında muncuqlu tikmə növündən istifadə edilir. Əvvəlcə muncuqlar sapa düzülür, yaradılmış rəsm və.s üzərində ipə bərkidilir. Bir-birini əhatə edən qara, ağ, göy, qırmızı rəngli muncuqlar çox gözəl əsrarəngiz sənət əsərinin yaradılmasına iştirak edir. Bəzi hallarda xırda mirvarilərdən də istifadə olunur. Bu tikmə növü müxtəlif əşyaların üzərinə, eynək qabı və pul kisələrinin bəzədilməsində tətbiq olunur. Hətta bu cür tikmədən insan təsvirləri də yaradılmışdır.

Azərbaycanda tikmə sənətinin ən qədim növlərindən biri də oturtmadır. Bu növ qədim keçmişə malikdir. Parçalardan kəsilmiş müxtəlif formalı naxışlar yenidən parça üzərinə qoyularaq saya tikiş ilə bənd edilir. Naxışın daha qabarıq və çıxıntılı görünməsi üçün kəsilmiş naxış formalı parçanın altına kağız və ya pambıq qoyularaq tikilməyə hazırlanır.

Bildiyimiz kimi Azərbaycan tikmələri bütün dünyada şöhrət qazanmışdır. Bədii tikmələrimizin naxış kompozisiyaları, ornamentləri dildən-dilə gəzmişdir. Bu sənətin inkişaf etməsində rəssamlarımızın da rolu böyük olmuşdur.

Tətbiqi incəsənət sahəsi olan bu tikmə sənəti bol naxış və ornament kompozisiyalarından ibarət olmuşdur. Keçmişdə yaşayıb yaratmış sənətkarlar müxtəlif mifik təsvirlərindən daha çox istifadə edirdilər. Tikmələrin üzərinə həkk olunan bu təsvirlər əsasən keçmiş insanların inancları ilə bağlı olmuşdur. Səmanı tərənnüm edən quş təsvirləri daha geniş vüsət almışdır. Zaman keçdikcə insanların fikir və düşüncə tərzləri formalaşmış və inancları dəyişmişdir. Bunun nəticəsi olaraq qeyd edilən müəyyən mifik formalı heyvan təsvirləri unudularaq yerinə həndəsi və nəbati formalı naxış kompozisiyaları yaradılmışdır.

Dövr dəyişdikcə əvvəlkinə nisbətən müasir dövrümüzdə bu sənət sahəsinin incəlikləri itirilməyə başlamışdır. Bunun üçün incəsənət məktəbləri yaradılmışdır və dövrümüzdə tikmə sənəti ilə məşğul olmaq üçün dərnəklər mövcuddur. Azərbaycanın rayon və kəndlərində bu sənət sahəsinin incəlikləri hələdə qorunub saxlanılmaqdadır.

Bəzək sənəti Azərbaycan xalqının qədim mədəni tarixə malik bir xalq olduğunu sübut etməyə yetərlidir. Vətənimizin ərazisində yerləşən əsrarəngiz milli sərvətimiz olan tikililərin üzərinə baxsaq onların hər birinin naxış sənətinin gözəl nümunələri ilə bəzədildiyinin şahidi olarıq. Naxış vurma sənəti çox incə və maraqlı sənət sahəsidir. Bu sənətə yiyələnmək üçün ilk növbədə həmin insanın çox incə və geniş düşüncə trəzinə malik olmalıdır. Çünki yaradılacaq naxışın forması bütün kompozisiyanı tamamlamalı və əks olunan mövzuya uyğun olmalıdır. Hazırlanan naxış əldə etdiyi dövrü, həmin zaman ərzində insanların inancını, mədəniyyətini, adət-ənənələrini əks etdirir.

Bəzək sənətinin naxışları nəbati, həndəsi, kaliqrafik, sufetli, mifik və s. olmaqla bir çox növə ayrılır. Düz, qırıq, əyri xətlərdən müəyyən fiqurlardan əmələ gələn naxış növü həndəsi adlandırılır və bəzək sənətinin ən qədim növü hesab edilir. Qaya təsvirlərinə nəzər salsaq bunun əyani şahidi olmuş olarıq. Zaman ötdükcə riyaziyyat və həndəsə elminin inkişaf etməsi ilə əlaqədar olaraq bu naxış

formasını daha da mürəkkəbləşmişdir. Həndəsi ornamentlərdən daha çox divarların fəsadlarının bəzədilməsində geniş istifadə olunurdu. Qədim xalça motivlərinə nəzər salsaq bu cür həndəsi naxışlara daha çox rast gələrik.

Nəbati bəzək ornamentləri təbiətdən, bitkilərdən ilhamlanaraq yaradılmışdır. Bu naxışların yaranmasının əsas səbəbi Vətənimizin zəngin təbiəti ilə bağlı olmuşdur. Əsasən gül, çiçək, yarpaq, ağac motivləri üstünlük təşkil edirdi. Əgər yaradılacaq kompozisiyada ağac ornamentləri varsa, o tam mərkəzdə yerləşəcək, və naxışlar onun ətrafını əhatə edəcək. Nəbati bəzək naxışlarının ən çox yayılan növü “islami” hesab edilir. O təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Şərqi ölkələrinin rəmzi kimi əhəmiyyətli yerə malikdir.

Böyük ölçülü hər hansı bir əşya və ya məlumat hazırlanırdısa daha çox mürəkkəb formaya malik bir-birini əhatə edən dolaşqı nəbati kompozisiyadan istifadə olunurdu.

Əsasən bəylər evlərin tavalarını, divarlarını bu cür ornamentlərlə bəzəyirdilər. Bitki motivləri ilə geyimlər bəzədilirdi. Qadınların geyimlərindəki naxışlar bəzi mənalara bildirirdi. Beləki bunun nəticəsində həmin xanımın evli və ya subay olduğu, bəy ailəsinə mənsub olduğu anlaşılırdı.

Bəzək sənətinin bir növü də zoomorf adlandırılan ornament növüdür. Bu formaları daha çox mifiki yəni, mövcud olmayan heyvan təsvirləri əhatə edir. Adı gedən təsvirlərdən ən çox divar üzərindəki naxış kompozisiyalarının, müxtəlif məişət əşyalarının, toqqaların bəzədilməsində istifadə edirdilər. Türk soyuna mənsub xalqların həyat və məişətlərində bu cür mifiki təsvirlər daha çox yer almışdır. Əsasən Qurd təsvirləri üstünlük təşkil edirdi. Onların inanclarına görə bu cür təsvirlər insanı pis bələdən, təhlükədən qoruyurdu. Hətta türk mənşəli oğuz xalqlarının bayraqlarında belə qurd başı təsviri mövcud idi.

Azərbaycan ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı quş təsvirli parça məmulatları da tapılmışdır. Bu da keçmiş insanların inanclarından irəli gəlirdi. Beləliklə aydındır ki, onlar totemlərə, mifiki formalı heyvanlara sitayiş edirdilər. Bu cür qeyri real olan təsvirlərə milli-mədəni abidələrimizin üzərində rast gələ bilərik.

Buna misal olaraq Bayıl qəsrinin daş lövhələri üzərindəki sifinski xatırladan təsviri göstərmək olar.

Kalliqrafik bəzək ornamentləri əsasən çox hissəsi yazıdan ibarətdir. Bu cür təsvirlər ərəb əlifbasının hərfləri ilə yaradılmış kompozisiyadan ibarətdir. Ən çox mədəni abidələrimizi bəzəyən bu cür yazıları heykəltəraşlar işləyirdilər. Bu maşınları yaratmaq üçün həmin insan xəttatlıq sənətinin incəliklərinə sahib olmalı idi. Şirvahşahlar sarayının fasadına nəzər salsaq bu sənətin əyani nümunəsini görmüş olarıq. Burada Qurani Kərimdən olan kəlamlar böyük məharətlə və əsrarəngiz şəkildə giriş qapısının üst hissəsinə həkk olunmuşdur.

Müasir dövrümüzdə Azərbaycanın milli mənəvi sərvəti dəyərləri sayılan abidələrimizin, bədii tikmələrimizin, naxış kompozisiyaları bütün dünya alimlərinin diqqət mərkəzindədir.

1.2. Milli dəyərlərin ötürülməsində xalçaçılıq sənətinin rolu

Vətənimizin ən milli qədim sənətkarlıq sahələrindən biri də xalçaçılıq sənətidir.

Bu xalq sənətkarlıq sahəsi hələ qədim zamanlardan bəri xalqımızın həyat və məişətdə çox möhkəm yer tutmuşdur. Hətta bu sənətkarlıq sahəsi o qədər inkişaf etmişdir ki, ölkəmizin rəmzinə çevrilmişdir və artıq bütün dünya vətənimizi xalçaları ilə tanıyırdı.

Azərbaycanımızın zəngin əsrarəngiz təbiəti, tanrının vətənimizə bəxş etdiyi təbii sərvətləri rəngarəng sənət sahələrinin inkişaf etməsinə mühüm təsir göstərmişdir.

Gözəl, rəngarəng ornament, naxışlarla bəzədilmiş müxtəlif xalça növləri evlərin divarlarını, döşəmələrini bəzəyərək insana estetik zövq bəxş edirdi.

Hələ qədim zamanlardan arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş materiallara əsasən vətənimizdə bu sənət sahəsi hələ bizim e.ə I minilliyin ortalarında inkişaf etməyə başlamışdır. Müxtəlif bölgələrdən tapılmış qədim tapıntılar sübut edir ki, Azərbaycanda xalçaçılıq sənəti çox qədim köklərə söykənir.

Bu sənət sahəsinin inkişafı barədə dünya alimləri müəyyən məlumatlar vermişlər. Sasanilərin hakimiyyəti zamanı bu sənət növü yüksək inkişaf zirvəsinə çatmışdır. Qızıl, gümüş, yun və ipəkdən əsrarəngiz xalçalar toxunurdu. Bərdə, Təbriz və Şamaxıda orta əsrlərdə toxunan istehsalın əsasını xovsuz xalçalar təşkil edirdi. Belə xalçalar çox baha ərsəyə gəldiyindən əsasən yüksək təbəqə sahiblərinə, feodallara toxunurdu. Bu cür xalçalar "zərbaf" adlandırılırdı. Yan Streytsin verdiyi məlumata görə Şamaxı xanının atının çuluda bu cür dəyərli daş qaşla, qızıl saplarla bəzədilmişdir.

Orta əsrlərə aid məlumatlarda Azərbaycanın xalçaları haqqında müəyyən maraqlı deyimlərə rast gələ bilərik. Dünyanın müxtəlif xalqlarının həyat və məişətindən bəhs edən X əsrə aid Naxçıvanda, Muğanda zərbaf, zilli texnikası ilə toxunmuş xalça və palaslardan məlumat verilir. Habelə "Kitabi Dədə Qorqud"

dastanında da vətənimizin ipək, xovlu, xovsuz xalçaları haqqında geniş söhbət açılır.

Artıq XII-XIV əsrlərdən başlayaraq Azərbaycandan digər ölkələrə xalçalar ixrac edilməyə başladı. Əsrarəngiz naxışlar, ornamentlərlə bəzədilmiş göz oxşayan belə gözəl xalça nümunələri artıq tanınmış Avropa sənətkarlarının öz rəsm əsərlərində də əksini tapırdı.

Azərbaycanda baş verən xanlıqlara bölünmə hadisəsiylə artıq xalçaçılıq sənəti daha da genişlənməyə başladı və istehsalın yüksəlməsinə təkan verdi. Bununla belə hər bir xanlığın özünün xalça toxuculuğu ilə məşğul olan karxanaları yarandı. Bu hadisə xalça məktəblərinin adının yaranmasına səbəb oldu. Müəyyən ölkələrdə təşkil olunmuş sənaye sərgilərində Azərbaycan xalçalarının ən nəfis nümunələri neümayiş etdirilmişdir və yüksək səviyyəli yerlərə layiq görülmüşdür.

Azərbaycan xalçaları toxunuş müxtəlifliyinə və bədii xüsusiyyətlərinə görə xovlu, xovsuz olaraq iki yerə ayrılır. Xalçaçılıq və toxuculuq sahəsinin ən qədim növünü xovsuz xalçalar təşkil edir. Alman alimi Q. Rop öz əsərində ayrıca olaraq bir bölmədə vətənimizdə toxunmuş xovsuz xalçalar haqqında geniş söhbət açmışdır və qeyd etmişdir ki, burada hazırlanan xalçalar, kilimlər bütün Qafqazda ən yüksək dəyərləndirilirdi. Bu sənət sahəsinin yaranmasının ilk nümunələrini xovsuz xalça növləri təşkil edirdi. Toxunma müxtəlifliyinə, bədii tərtibatına, baxışların zənginliyinə, parlaq çalarlarına görə xovsuz xalçalar 8 fərqli hissəyə ayrılır:

- Sumax; Kilim; Cecim; Zili; Ladı; Vərni; Palas; Səddə.

Azərbaycanda toxunan xalçalar hazırlandıqları bölgəyə, rəng və naxış fərqliliyinə görə aşağıdakı məktəblərə ayrılır:

Şirvan; Bakı- Abşeron; Qazax; Quba; Təbriz; Gəncə; Qarabağ.

1. “Şirvan məktəbi”

Bu xalçaçılıq məktəbini əsasən bu bölgəni əhatə edən ətraf kəndlər təşkil edir. Bu bölgələrdə toxunan xalça və palazlar öz mürəkkəb naxış və ornamentləri ilə seçilir. Orta əsrlərdən bəri bu növ daha məşhurdur. Şirvan xalçalarının bədii-estetik qiyməti barəsində VI-VII əsrdə yazıb yaratmış səyyahlar, alimlər öz yazılı

mənbələrində bu sənət nümunələri haqqında geniş dəyərli məlumatlar vermişlər. Hətta bu məktəbin xalçaları Avropa rəssamlarının yaratdıqları rəsm əsərlərində öz əksini tapmışdır.

2. “Bakı (Abşeron) məktəbi”

Bu xalçaçılıq məktəbini əsasən Abşeron kəndləri əhatə edirdi. Onlardan əsasən Nardaran, Mərdəkan, Xilə, Bülbülə və s. kimi əraziləri göstərmək olar. Bakı xalçaları özzərif naxış və ornamentləri, intensiv çalarları və daha çox yumşaqlığı ilə digərlərindən seçilirdi. Məlumatın bəzəklərini əsasən incə nəbati ornamentlər, həndəsi formaya malik elementlər təşkil edirdi. Əsasən bu xalçaların yerliyi üçün tünd göy və ya çox az rast gəlinən sarı yaxud qırmızı rəng çalarlarından istifadə edilirdi. Və bu xalçalar toxunduqları ərazinin, kəndin adı ilə adlandırılırdı.

3. “Qazaxməktəbi”

Bu ərazinin xalçaçılıq məktəblərini əsasən vaxtı ilə Azərbaycanlıların yaşayış sahəsi olan Ermənistan bölgəsində yerləşən Göyçə, Gürcüstanın Borçalı və s. xalçaçılıq mərkəzləri təşkil edir. Azərbaycanın tarixi şəhəri hesab edilən Qazax və onun ətrafındakı kəndlər Tovuz, Ağstafa rayonları bu xalçaçılıq məktəbinin mərkəzləridir.

Həmin xalçaçılıq karxanalarında toxunan xalçalar əsasən solğun rəngləri ilə vəseyrək naxışları ilə diqqəti cəlb edir. İtalyan və müəyyən Avropa rəssamlarının əsərlərində, tablolarında bu xalçalar öz təsviri əksini tapmışdır. Bu rəsm əsərlərindən "Müjdə", "Elçilər" və s kimi sənətnümunələrini sadalamaq olar.

4. “Quba məktəbi”

Vətənin şimal-şərq hissəsində yerləşən Quba xalçaçılıq məktəbinin fərqliliyi onun ornament və naxışlarında, əsasən stilizə edilmiş bitki, heyvan motivlərindədir.

5. “Təbriz məktəbi”

Azərbaycanın ən tarixi və tanınmış xalçaçılıq məktəbidir. Bu məktəb əsasən cənub hissəsini əhatə edir. Ərazi mühüm ticarət məntəqəsi olduğundan burada sənət sahələrinin yaranmasına əsaslı yollar açılmışdır və xalçaçılığın daha sürətlə inkişafına təkan vermişdir. Artıq orta əsrlərdə Təbriz xalçaları bütün dünyaya ixrac edilirdi.

Bu məktəbin xovlu-xovsuz xalçalarının əsas xüsusiyyəti onun bəzəklərində, rəng koloretinin müxtəlifliyində idi. Məktəb kompozisiya quruluşuna görə 2 hissəyə ayrılır:

1. Təbriz

2. Ərdəbil

1-ci qrupa "Baxşayış", "Hris", "Əfşan", "Dörd fəsil" adlandırılmış.

2-ci qrupa "Şeyx Səfi", "Sərabi", "Mir" və başqakompozisiyalı xalçaları misal göstərmək olar.

Sadalanan xalılar arasında ən məşhuru "Şeyx Səfidir"dir. Hal-hazırda həmin xalça Londonun "Viktoriya və Albert" muzeyində qorunub saxlanılır. Haqqında söhbət gedən bu xalça xalçaçılıq sənətinin ən gözəl, əsrarəngiz nümunəsidir və bu sənət əsərini xalı toxumanın yüksək zirvəsi adlandırmaq olar.

6. "Gəncə məktəbi"

Vətənin şimal-qərb hissəsini əhatə edir və həmin ərazini əhatə edən müəyyən rayonlar bu məktəbi yaradır, əsas mərkəz isə Gəncə şəhəridir. Azərbaycanın ən qədim tarixi keçmişə malik Gəncə şəhərində X-XI əsrdən yun və ipək parçaların, xalçaların istehsal sahəsi kimi şöhrət qazanmışdır. Burada həmçinin emalatxanaların olması şəhər ətrafında yerləşən rayonlarda da xalçaçılığın inkişafa təkan vermişdir.

Bu xalçaçılıq məktəbinə mənsub olan "Fəxrəli" adlı namazlıq xalça bədii toxunuş xüsusiyyətlərinə görə digərlərindən seçilir.

7. "Qarabağ məktəbi"

Ölkəmizin cənub qərb hissəsində yerləşən bu xalçaçılıq məktəbi çox qədim köklərə dayanır. X əsrdə artıq bu ərazidə pambıq, yun istehsalı ilə məşğul olurdular. Beləliklə, xalçaçılıq inkişaf edirdi və Qarabağ sənətkarlıq mərkəzlərindən birinə çevrilirdi. Ağdam, Cəbrayıl, Füzulidə də xalça istehsalı daha çox formalaşmışdı.

Bu bölgədə xalçadan əsasən evlərin interyerlərinin estetik görünüşünü bəzəmək üçün istifadə edilirdi. Bu da özlüyündə bədiilik yaradırdı.

Qarabağ xanı Pəhanəli xan Şuşa şəhərini saldırdıqdan sonra burada xalça sənəti ilə yüksək səviyyədə məşğul olmaq üçün xarici ölkələrdən üzərinə müxtəlif göz oxşayan naxışlar olan məişət və bəzək əşyaları gətirdirmişdir ki, bu ornamentlərə baxaraq xalı toxusunlar.

Əsasən toxunulan xalçalarda qırmızı rəng üstünlük təşkil edirdi. Bu da onunla əlaqədar idi ki, Qarabağın gözəl, əsrarəngiz təbiətinin neməti, təbii boyaq maddəsi olan koşenildən və müəyyən bitki, heyvan mənşəli rənglərdən istifadə olunurdu. Nəticə olaraq Azərbaycanın ən incə, zərif xalçaları bu məktəbə aiddir.

XX əsrin ortalarından başlayaraq artıq bu sənət sahəsində müəyyən yüksəliş və yeni islahatlar aparılmışdır. Azərbaycan xalça sənətinin bütün qolları rayon və kəndlərdə öyrədilməyə başlanmışdır. Bu dövrdən başlayaraq yeni-yeni naxış, ornament kompozisiyaları yaranırdı. Xalça sənətinin inkişafına "Azərxalqa" İstehsalat Birliyinin yaradılması çox böyük təsir göstərmişdir. Burada yeni-yeni xalça növləri, ənənəvi xarakterə malik naxışlarla bəzədilmiş bu gözəl sənət nümunələri Azərbaycan xalçasının növcə sayını daha da artırmışdır.

Müasir dövrdə artıq bu sənət sahəsi rəssamların böyük maraq dairəsində olmuşdur. Yeni naxış kompozisiyalarının yaranması məhz bu sənət sahəsinə rəssamların tövhəsi ilə başlamışdır. Azərbaycanda xalçaçılıq sənətinin davam etdirilməsi üçün müəyyən çox əhəmiyyətə malik tədbirlər həyata keçirilmişdir. Müxtəlif universitet, kollec və yaradıcılıq mərkəzlərinin nəznində xalçaçılığın inkişaf etdirilməsi, gələcək nəsillərə ötürülməsi üçün bu sahədə ixtisas və fakültələr fəaliyyət göstərir. Müasir Azərbaycan xalçaçılığının inkişafı və gənc rəssamların bu sahədə təşəkkül tapması danılmaz bir fakt olaraq Lətif Kərimovun adı ilə bağlıdır. Alim, tədqiqatçı, rəssam və bu sənət sahəsinə yeni naxış motivləri gətirən, Azərbaycan xalçalarını çox dərinləndirən Lətif Kərimovun əməyi sayəsində yeni-yeni xalça növləri yaranmışdır. Onun yaratdığı bu məktəb sayəsində Azərbaycanın nadir inciləri YUNESKO-nun mədəni irs siyahısına daxil edilmişdir. O 1300-dən çox milli naxış kompozisiyalarını "Azərbaycan xalçası" əsərində cəmləmişdir.

1.3. Dulusçuluq və bədii kaşı sənətinin tədqiqi

Ən qədim sənətkarlıq sahələrindən biri də dulusçuluqdur. Bu sənət sahəsi özlüyündə müəyyən növlərə ayrılır, əsasən qırmızı, qara rəngli boyanmış, cilalınmış tipləri vardır.

Dulusçuluq sənətinin əsas materialı gildir. Bu maddə bərk ancaq biraz yumşaq tərkibə malikdir. Onu dulusçu dəzgahına qoyaraq fırladırlar və bunun nəticəsində gilə forma vermək mümkün olur. Ən çox yayılmış növü boyalı keramikadır. Bu növün belə adlandırılması onun al-əlvan rəngli olması ilə bağlı olmuşdur. Hazırlanan saxsı qab qaynar peçdə bişirildikdən sonra qırmızı və ya sarı rəngdə olur. Bundan sonra bu cür qabların üzərini bəzəmək üçün daha çox tünd rəngli boyalardan istifadə olunurdu. Naxış kimi müxtəlif həndəsi fiqurlar və yaxud stilizə olunmuş heyvan təsvirləri daha çox istifadə olunurdu. Bu cür rəsmlər məmulatın üzərinə çəkildikdən sonra silinməməsi üçün xüsusi ağac şirəsi adlandırılan anqob maddəsi çəkirdilər. Beləliklə bu maddə rəsmləri uzun ömürlü edir, saxsı qablara parlalıq və bədii görünüş verirdi.

Hələ qədim zamanlardan insanlar bu sənət sahəsinin dərinliklərini bilmişlərdir. Yağış yağan zaman torpaq islanmış və ayaq izlərinin torpaqda qalaraq forma aldığı, quruduqdan sonra isə onun dəyişmədiyini müşahidə etmişlər. Beləliklə, qədim insanlar torpaqdan müxtəlif formalı məmulatlar hazırlamağa başlamışlar. Lakin zaman keçdikcə fikir və ideyalar formalaşmış saxsı qab hazırlama yöntəmləri təkmilləşmişdir. İçərisinə su qoyduqda bu qabların islandığı və tez parçalandığı üçün məişət prosesləri zamanı həmin qabları təsadüfən isti ocaq yanına qoymuşlar ki, qurusun. Və beləliklə bu məişət əşyasının quruduqdan sonra daha da bərkidiyinin, su keçirtmədiyinin şahidi olmuşlar. Nəticədə saxsı qabların bişirilməsinin mütləq olduğu üzə çıxmışdır.

Azərbaycan ərazisində bu sənət sahəsi ilə hələ II əsrdən məşğul olmağa başlanmışdır. İki üsulla hazırlanma yöntəmi var idi, dəzgahda və əllə. Bu sənət sahəsinin ustaları artıq o qədər peşəkarlaşmışdılar ki, əllə dəzgahdan daha tez saxsı məmulatlar hazırlayırdılar. İlk əvvəllər daha böyük ölçülü dairəvi formaya malik

qablar hazırlayırdılar. Müəyyən müddətdən sonra bu sənət sahəsi təkmilləşmiş və kiçik ölçülü daha bədii formaya malik nümunələr yaratmağa başlayırdılar.

Bu qablara qırıq-qırıq, düz xətlər və ya müəyyən simvollara bənzər naxışlar çəkilirdi. Naxçıvan ərazisində aparılmış arxeoloji proseslər zamanı tunc dövrünə aid edilən keramika sənətinə aid bəzi nümunələr tapılmışdır. Həmin qabların üzərində vəhşi heyvan təsvirlərinə daha çox rast gəlinir. Realist rəsmlərlə yanaşı mifik təsvirlər də bu məlumatların üzərinə həkk olunmuşdur.

Qırmızı keramika ilə yanaşıqara rəngli saxsı məmulatlara rast gəlmək olar. Ancaq bu gil növü o qədər də inkişaf etməmişdir. Çünki onu bişirmək gücünə malik peçlər yox idi, həm rənginin qara, həm də kələ-kötür formaya malik olduğundan gözəl görünüş əldə etmək mümkün olmurdu. Zəmanəmizədək hələ də bu keramika növü ibtidai formada qalmaqdadır.

X-XIV əsrlərdə Azərbaycanda bu sənət sahəsi öz yüksəliş dövrünü yaşayırdı. Artıq vətənimizin bütün rayon və kəndlərində keramika sahəsi ilə məşğul olurdular. Arxeoloji proseslər zamanı tapılmış gil məmulatlar bu sahənin geniş inkişafını sübut edir. Beyləqan rayonu keramika istehsalı üzrə birinci yerdə dururdu. Burada çoxlu dulusçu emalatxanaları mövcud idi. Qazıntılar zamanı tapılmış emblem yəni dulusçu damğası sübut edirdi ki, bu ərazidə keramika sənəti üzrə daha çox yüksəlişlərə nail olmuşlar. Nişan və ya emblem məmulatın hazırlandığı emalatxananın və ya ustanın adını daşıyırdı. Belə nişanlara Mingəçevir, Təbriz, Gəncə və s. şəhərlərdə də rast gəlinmişdir.

Azərbaycan dulusçuluq sənəti yaradılma texnikasına görə şirli və şirsiz keramika olmaqla iki böyük növə ayrılır. Şirsiz keramika məmulatlarının hazırlanmasında boya maddələrindən istifadə olunurdu və daha böyük formaya malik olurdular. Bu üsulla iri kuzələr, şamdamlar, nimçələr hazırlanırdı. Şirsiz gil məmulatlarına rəng vurulmadığı üçün onların üzərini bəzəmək üsulu tamamilə fərqli idi. Beləki bu cür qabların üzəri cızılaraq naxış vurulurdu. Bir yontəm isə qabartma üsulu idi. Bu cür texnika ilə əsasən nəbati və həndəsi naxış kompozisiyaları işlənirdi. Məmulatın üzərinə şirə maddəsi çəkilmədiyində bu qrup şirsiz keramika adlandırılırdı.

Azərbaycanda dulmuşluq sənətinin yüksəliş dövrü şirli keramik məmulatların hazırlanması ilə başlamışdır. Ərsəyə gətirilən saxsı məmulatların üzərinə xüsusi şirə maddəsi vurulurdu. Bu qabları daha parlaq və rəvnəqli edirdi. Anqob adlandırılan şəffaf maddə vətənimizin əsrarəngiz neməti idi. Dünya bazarlarına çıxarılan keramika məhsullarımızın bu xüsusiyyəti hamının marağına səbəb olmuşdur. Şirli saxsı qablar anqoblaşdırılmış və anqobsuz olaraq iki yerə ayrılır. Bədii xüsusiyyət cəhətindən bu cür qablar bir-birinə oxşasada bəzi fərqli məqamlar vardı. Arxeoloji tapıntılardan məlum olmuşdur ki, anqobsuz saxsı məmulatlar daha çox istehsal olunmuşdur. Lakin bədii xüsusiyyətinə və möhkəmliyinə görə anqoblanmış saxsı qablar daha üstün idi. Əvvəllər bu maddə ilə qablarda olan dəlikləri örtmək üçün istifadə edilirdisə, sonralar naxışların işlənməsi üçün yerlik kimi tətbiq olunurdu. Çox zaman rəngsiz saxsı qabların üzərinə boyalı şirə maddəsi çəkilirdi. Müəyyən qədər rəng qatılmış şəffaf anqobu rəngli naxışlarla bəzədilmiş saxsı qab üzərinə tökürdülər. Beləliklə çox maraqlı və estetik görünüş alınırdı. Məmulatların üzərində çıxıntılı bəzəklərdə üstünlük təşkil edirdi. Bu cür naxış yaratmaq üçün xüsusi formaların içərisinə gil maddəsi tökülüb qurudulurdu və məmulatın üzərinə yapışdırılırdı. Şirli keramika sənətinin, boya ilə bədii görünüş verməyin iki növü vardır: şirüstü və şiraltı. Gildən hazırlanmış saxsı qabın üzərinə ilk növbədə rəng vurulur, sonra şəffaf şirə çəkilir və rəngli naxışlar onun altında qalır. İstifadə olunan rəngli maddə istiyədavamlı olmalıdır ki, öz keyfiyyətini itirməsin. Bu cür hazırlanan keramika növü şiraltı adlandırılır. Hətta bu üsulla su altı rəsm əsərləri də çəkilir.

İkinci növ olan şirüstü üsulu isə şirələnmiş saxsı məmulatların üzərində texniki alətlərlə cızılma yolu ilə yaradılırdı. Bu cür ərsəyə gətirilmiş bəzəklərin üzərinə boyalarla ton verilirdi. Belə naxış açma sanki metal sənətinin bəzək vurma texnikasına bənzəyirdi.

Şirli keramika sahəsində sujetli rəsmlər çox böyük şöhrət qazanmışdır. Təbrizdə hazırlanmış bu saxsı məmulatı buna misal göstərmək olar. Qabın üzərində atlı təsvir olunmuşdur. Təsvir o qədər məharətlə işlənmişdir ki, sanki

rəsm bu saat hərəkət edəcək. Hal-hazırda bu cür saxsı məmulatlarımız dünyanın məşhur muzeylərində nümayiş etdirilərək qorunub saxlanılır.

Saxsı məmulatlarla yanaşı, keramika sənətinin bir qolu olan kaşı sahəsi ilə də məşğul olurdular. Memarlıq sahəsində kaşılardan daha çox istifadə olunurdu. Bir çox dünya səyyahlarının verdiyi məlumata əsasən kərpicdən evlərin üzəri gözəl naxışlarla bəzədilirdi. Bu cür binalara daha çox Təbrizdə rast gəlinirdi. Əgər biz bu mədəni abidələrə nəzər yetirsək görürük ki, onların çox faizinin kaşıları firuzəyi rəngdədir. Bunun səbəbi kobaltın torpağımızda zəngin olması idi. Bu rəng binaların həm fəsadını, həm də interyerininin bəzədilməsində daha əlverişli idi. Şirvanda, Naxçıvanda bu cür sənətkarlıq abidələri hələ də durmaqdadır.

Bədii abidələrimizin bəzədilməsində istifadə olunan kaşların müxtəlif formaları vardır. Bunlardan səkkizguşəli, dördkünc, xaçabənzər kaşılar daha çox yayılmışdır. Əsas bəzək elementi kimi ərəb əlifbasının hərflərindən istifadə olunurdu. Tətbiq olunan səkkiz guşəli kaşı sanki ulduzları xatırladırdı. Daha çox dini kəlamlardan ibarət yazı kompozisiyaları üstünlük təşkil edirdi. Hal-hazırda mövcud olan Göy məscid üzərindəki kaşılara nəzər yetirsək Azərbaycanda kaşı sənətinin mükəmməliyini bir daha sübut etmiş olarıq.

Müasir dövrümüzdə dünyanın məşhur muzeylərində kaşı sənətinin bir çox nümunələrinə rast gəlmək mümkündür. Hətta muzeyin divarının bir hissəsi firuzəyi kaşılarla bəzədilmişdir. Danılmaz faktdır ki, belə gözəl, əsrarəngiz görkəmə malik olan abidələr məhz kaşılarla bəzədildiyi üçün hələ də öz aktuallığını itirməmişdir. İllər ötsədə, əsrlər dəyişsədə bu cür bəzədilmiş abidələr sanki cavanlaşır və daha rəvnəqli xüsusi görkəm alırlar.

BÖLMƏ II. ORTA ƏSRLƏRDƏ XALQ SƏNƏTKARLIĞININ ANALİZİ

2.1. Bədii metal və zərgərlik sənətinin inkişaf mərhələləri

Bədii metal sənətinin uzun keçmişi vardır. Mədəniyyət və sənətkarlıq sahələrinin inkişaf etməsi bu sahənin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Metal sənəti tunc dövrünün başlaması ilə daha da büxtələşmişdir. Misin tapılması və onun tərkibinə müxtəlif metalların qatılması ilə tunc yaradılmışdır. Bu sənət sahəsi ilə məşğul olmaq üçün həmin insanda güc və bədii hissiyatın olmağı şərt idi. Metal ilk olaraq qaynar sobalarda yumşaldılır, sonra isə döyülərək forma verilir. Bir məhsulun hazırlanması üçün çox böyük əziyyət və güc tələb olunurdu. Tunc tez forma aldığından ondan daha çox istifadə olunurdu. Bədii metal sənətinin tarixi elə bu dövrdən başlayır.

Metaldan müxtəlif bəzək əşyaları, silahlar, məişətdə və əkində istifadə olunan əşyalar və s. hazırlayırdılar. Qədim dövrdə insanlar metalı sanki ilahi bir güc kimi anlayırdılar. Onlar fikirləşirdilər ki, bununla şər qüvvələrdən qorunmaq olar. Üzərində mifik və ya real heyvan fiqurları olan metal əşyalar hazırlayırdılar. Hətta dünyadan köçmüş insanların bastırılması zamanı onların yanına bu cür dəmir əşyalar qoyurdular və inanırdılar ki, həmin adamın ruhu rahatlıq tapacaq və şər ruhlardan qorunacaq. Daha çox tətbiq olunan fiqurlardan biri şir təsvirləri idi. Eramızın VIII əsrində insanların bu inancı şirin xeyirxahlığı, aydınlığı tərənnüm etməsi ilə bağlı olmuşdur. Aparılmış arxeoloji tədqiqatlar zamanı metal sənətinə aid bir çox tunc məmulatlar tapılmışdır. Bu metal əşyaların çoxu qəbirlərdən tapılmışdır. Buna misal olaraq qoç və ilan başlı qolbaqları göstərmək olar. İlan təsviri ölümü və torpağı tərənnüm edirdi. Bu cür əşyalar pis qüvvələrdən qorunmaq məqsədi daşıyırdı.

Azərbaycanda tuncdan sənət nümunələri yaratmağa hələ II əsrdən başlanmışdır. Bu dövrdə hazırlanan metal məmulatların çox nadir və gözəl tərtib olunmasına baxmayaraq hələ mürəkkəb naxış kompozisiyaları ilə işlənmə səviyyəsinə çatmışdır. Zaman keçdikcə müxtəlif texniki alətlərin kəşf olunması ilə metal üzərində bəzək vurma sənəti də inkişaf etmişdir. Artıq silah nümunələrinin

üzərini də gözəl naxışlarla bəzəyirdilər. Əsasən cızma və ya qabartma üsulu ilə bəzək vurulurdu. Qolbaqlar, üzüklər tökmə üsulu ilə hazırlanırdı, sonra isə üzərinə əsasən qırmızı rəngli daş-qaşlar bərkidilirdi. Qırmızı rəngin üstünlük təşkil etməsi o zaman insanların qədim inancları ilə bağlı olmuşdur.

IV əsrdən başlayaraq Azərbaycanda zərgərlik sənəti ilə məşğul olmağa başlanmışdır. Bu dövrü əhatə edən bir çox nümunələr tapılmışdır. Əsasən tunc və gümüş metallarından bəzək əşyaları hazırlayırdılar. Bu dövrdə hazırlanan məmulatların başlıq hissəsinə nəzər yetirsək onların ilan formalı olduğunu görürük. Əsasən qolbaq və sırğalarda bu cür konstruksiyalı formalardan istifadə olunurdu. Qolbaqların bir-birinə keçən, sırğaların isə qarmaq hissəsi bu cür olurdu.

Zərgərlik sənəti iki böyük inkişaf keçmişdir. Bunlardan birincisi bu sahədə texniki və estetik uğurların əldə olunması ilə bağlı olmuşdur. Sənət sahəsinin ustaları əsasən basma, tikmə, cızma, möhürləmə üsulları ilə gözəl sənətkarlıq nümunələri hazırlayırdılar. Mingəçevirdən tapılmış bu cür texniki yöntəmlə hazırlanmış zərgərlik əsərlərinə baxsaq onların necə incə, rəvnəqli bədii görənəşə malik olduğunu görürük. İkinci hissədə isə insanların dini inanclarının dəyişməsi ilə bağlı olmuşdur. Artıq daha real formaya, təsvirə malik zərgərlik nümunələri hazırlayırdılar. Bu dövrdə artıq qızıldan zinət əşyaları hazırlayırdılar. Buna görə də bu əsr zərgərlik sənətinin bədii yüksəliş dövrü adlandırılırdı. Qalagah, Mingəçevir bu sənətkarlıq sahəsinin əsas mərkəzlərindən olmuşdur. Burada tapılmış müəyyən yüksək bədii zövqlə işlənmiş zinət əşyaları hal-hazırda dünya muzeylərində nümayiş etdirilir.

Hazırlanmış sırğalar əsasən lövhəformsında olurdu və onların üzərinə naxış kompozisiyaları və ya kiçik ilisturasiyalar işlənilirdi. Üzüklər əsasən dairəvi formada olurdu. Qiymətli daş kimi qırmızı rəngli kövsərdən istifadə olunurdu. Alban dövrü sənətkarlığın bu sahəsinin inkişaf etməsinə böyük töhfələr vermişdir.

Azərbaycanda bədii metal sahəsində silah istehsalı da geniş vüsət almışdır. Hazırlanan qılınc, qalxan, xəncər və s. bütün dünyada marağa səbəb olmuş və şöhrət qazanmışdır. Bu sənət sahələri elə bəzədilirdi ki, sanki bəzək əşyasını xatırladırdı. Cızma üsulu ilə əsrarəngiz naxışlar, ornamentlər işlənirdi. Hətta belə

metal məmulatların üzərinə daş-qaşda vurulurdu. Qılınclar əsasən aypara formasında hazırlanırdı. Onların dəstəyi xanlar və bəylər üçün qızıldan hazırlanırdı. Qalxanların üzərinə çox gözəl naxış kompozisiyaları çəkilirdi. Müasir dövrümüzdə vaxt ilə vətənimizdə hazırlanan əsrarəngiz qalxan Kremil muzeyində saxlanılır.

XV əsrdə zirehli geyimlər də hazırlanırdı. Burada əsas material kimi poladdan istifadə olunurdu. Ən çox bədii tərtibata malik baş geyimləri idi. Xırda və çox incə naxışlarla bəzədilmiş bu məmulat döyüş geyiminə yox, sanki xüsusi hazırlanmış araxçına bənzəyirdi. Belə dəbilqələrin alın hissəsində ərəb əlifabasının hərflərindən ibarət dini kəlamalarda yazılırdı. Bu əlifbanı bilməyən insanlar bu yazını naxış kompozisiyası kimi başa düşürdülər. Baş geyimlərində xətəmkarlıq sənətinin nümunələrinə də rast gəlinir. Belə gözəl əsər yaratmaq üçün xəttatlıq sənətinin incəliklərinə yiyələnmək mütləq idi.

XVII əsrdən başlayaraq kəmər istehsalına başlanmışdır. Kəməri hər iki cinsin nümayəndələri taxırdılar. Kişilər üçün hazırlanan kəmər qadınlarınkına nisbətən ensiz olurdu. Bu məlumatlar dairəvi, dördkünc və rombvari naxışlarla bəzədilirdi. Əvvəllər kəmər onu gəzdirən insanın ailə vəziyyətini və vəzifəsi haqqında məlumat verirdi. İmkanlı şəxslərin kəmərləri əsasən qiymətli qaşlarla, qızıla bəzədilirdi. Ən geniş şöhrət qazanmış çərkəz kəmər növü olmuşdur. Əsasən belə toqqaların baş hissəsi qoç başına bənzər formaya malik olurdu.

Metaldan hazırlanan əşyaların müxtəlif hazırlanma texnikaları mövcuddur. Bunlardan döymə üsulu digərlərinə nisbətən daha sadədir. Belə işləyəcək ustaya çəkiç və iti uclu alət lazımdır. Bu cür üsulla işləyən adamın görmə qabiliyyəti yaxşı olmalıdır. Gümüş lövhə üzərində cızma üsulu ilə bəzək vurma yöntəmi qarasağad adlanır. Onun yerliyi qara olduğu üçün çəkilmiş rəsm daha dolğun, açıq tonda görünür. Bu üsulla silah əşyaları, kəmərler hazırlanır.

Azərbaycanda bədii metal sahəsinə ən maraqlı və geniş tarixə malik texniki üsulu xətəmkarlıqdır. Bu səpgidə hazırlanacaq məmulatın üzərində dəşiklər açılır və sonra həmin yerlər gümüş, qızıl mismarlarla doldurulur. Alınmış əsər sanki

əsrarəngiz mozaikanı xatırladır. Metal üzərində yazı kompozisiyaları işləmək də bu texniki üsulun bir qoludur.

Dəyərli metallardan hazırlanan lövhəni qabarma yolu ilə düzəldilmiş naxış kompozisiyalarının üzərinə qoyub sonra həmin ölçüdə qurğuşunla örtərək taxta materialından olan çəkilə döyürlər. Bu üsulla metal üzərində naxış vurma basma adlanır. Əsasən belə yöntəmlə kəmərlə qonaqlar və s. hazırlanır.

Digər texniki üsullardan şəbəkə və minaçılıq növündə mövcud idi. Azərbaycan bədii metal sənətini zirvələrə qaldırmaqda minaçılıq üsulunun rolu böyük olmuşdur. Hazırlanan məmulatın üzərində rəsm deşilərək çəkilir və həmin hissə xüsusi mina maddəsi ilə doldurulur. Bu şirə müxtəlif rənglərdə olduğuna görə əsrarəngiz gözəlliyə malik bir əsər yaranır. Simlərin bir-birinə keçirilməsi ilə ərsəyə gələn metal məmulat şəbəkə adlanan texniki üsulla hazırlanır. Azərbaycan bədii metal sahəsində uğurlar daha yüksək olmuşdur. Məhz buna görədir ki, bu günümüzdə qədər vətənimizdə hazırlanan füsunkar bədiimetal nümunələrimiz dünyanın nüfuzlu ölkə muzeylərində qorunub saxlanılır.

2.2. Daş oyma sənətinin analizi

Dekorativ tətbiqi sənət sahəsinin qədim əsrlərə dayanan sənətkarlıq növlərindən olan oyma sənəti bugünümüzdə qədər olan min illik bir tarixi, keçmə malikdir. Daş, metal, ağac, şüşə üzərində müəyyən cızma, deşmə, kəsmə yolu ilə bəzək vurma XII-XIV əsrlərdən məlum olmuşdur. Bu sənət sahəsini başqa cür həkkaklıq da adlandırırlar. Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, hələ qədim zamanlardan bu sənət sahəsinə maraq böyük olmuşdur. Əsasən belə sahəyə yiyələnmək üçün həmin insanda rəssamlıq qabiliyyətinə, güclü hissiyata və müxtəlifşərq və qərb xalqlarının mədəniyyəti haqqında məlumata malik olmalıdır. Oyma yolu ilə sənət nüməsi yaratmaq üçün müxtəlif alətlərdən istifadə olunur. Bu vasitələr iti uclu və güclü kəsmək qabiliyyətinə malik olmalıdır. Bu üsulla nəbati, həndəsi, stilizə olunmuş heyvan, insan təsvirlərini yaratmaq mümkün idi. Taxta üzərində oyma prosesi daha əlverişli sayılırdı. Çünki bu material digərlərinə nisbətə daha yumşaq səthə malik idi. Əsas xammal kimi qoz ağacından istifadə olunurdu. Onun rənginin gözəl tonu, materialı əsrarəngiz sənət nümunəsi yaratmağa münasib idi. Taxtadan oyma yüksək və alçaq adlandırılan qabartma növü ilərsəyə gətirilirdi. Yüksək qabartma növündə naxışlar əsasən sivri uclu alətlə taxta üzərində bəzəyin kənarları oyularaq qabarıq bir şəkildə olur. Bu üsulla əsasən yazı kompozisiyaları işlənirdi. Dini kəlamlar, şairlərin statlatı taxta üzərində oyma üsulu ilə nəqş edilirdi. Alçaq qabartma adlanan yontəmdə isə naxışlar taxta üzərində müxtəlif dərinliklərdə oyulurdu. Bitki, çiçək motivləri bu yontəmlə daha çox işlənirdi.

Azərbaycanlılar bədii oyma sənətinin incəliklərinə I minillikdən başlayaraq yiyələnmişdirlər. Araşdırmalar nəticəsində tapılmış çaxmaq daşlarının üzərində cızma üsulu ilə naxışlar vurulmuşdur. Əsasən Sasanilərin hakimiyyəti illərində bu sənət sahəsi daha çox inkişaf etmişdir.

Bu dövrdə zərdüş dininə inanədan doğan müxtəlif sxematik rəsmlərin işlənməsi üstünlük təşkil edirdi. Sənətkarlar daş möhürlər hazırlayırdılar. Bu

möhürləri müxtəlif materiallardan hazırlanan çərçivələrə keçirirdilər. Çünki bu cür hazırlanmış məmulatdakı rəsmləri daha asan köçürmək mümkün idi.

Azərbaycan ərazisində qədim dövrlərdən başlayaraq daşyonma sənəti ilə daha çox məşğul olmuşlardır. Biz bu sənət nümunələrinə məzar daşlarında, memarlıq abidələrinin fasadlarında rast gələ bilərik. Daş üzərində oyma sənətinin nümunələrinə daha çox məzarüstü abidələrdə rast gəlinir.

Əsas material kimi əhəng daşından istifadə olunurdu. Çünki onun yumşaq səthi əlverişli hesab olunurdu. Bu oyma sənətində də müxtəlif kəsici alətlərdən istifadə olunurdu. Əsas bəzək elementi kimi sxematik, həndəsi naxışlardan istifadə edilirdi.

Azərbaycanın daş oyma sənətinin ən gözəl nümunəsinə misal olaraq bayıl daşlarını misal çəkə bilərik. Müxtəlif yazılı mərxəzlərdə adı çəkilən bu sənət nümunəsi haqqında əvvəllər müəyyən məlumatlar verilmişdir. Tapılmış daş lövhələr bayıl qəsrinin fasad hissəsini bəzəmək məqsədi ilə hazırlandığı nəzərdə tutulur. Xarici ölkə alimlərinin verdiyi məlumatlara əsasən bu qəsr əvvəl quru sahədə olmuşdur.

Arxeoloqların apardıqları tədqiqatlar nəticəsində suyun altından daşları adlanan lövhələr çıxarılmışdır. Üzərində müəyyən mifik heyvan və insan təsvirləri ilə yanaşı yazı nümunələrinə də rast gəlinir. Şirvanşahların hakimiyyəti dövründə inşa olunmuş bu qalanın 700-dən artıq qalıqları, daş kitabələri tapılmışdır. Rast gəlinən təsvirlər içərisində yazı kompozisiyaları daha çox üstünlük təşkil edir. Binanın memarının adı, inşa edildiyi vaxt (1235) və bir sıra şəxslərin isimləridə bu daş lövhələr üzərinə həkk olunmuşdur.

Bayıl daşlarının üzərində olan müxtəlif heyvan və insan təsvirləri, həkk olunmuş yazı kompozisiyalarının tamlığını ifadə etdiyi açıq aydın görmək olar. Qabartmalar içərisində ən çox diqqəti cəlb edən at rəsmi olmuşdur. Bu təsvir o qədər səlis işlənmişdir ki, ona baxdığımız zaman onu hazırlayan sənətkarın peşəkarlığı haqqında təsəvvürə malik oluruq. O heç də yeni dövrdə hazırlanan qabartmalardan geri qalmır və təsviri incəsənətin ən gözəl nümunəsi hesab edilir.

Daş üzərində əks olunan at rəsinin qalıqları sonradan aşkar olunmuşdur. Buradan məlum olur ki, burada tək at təsviri verilməmişdir. Onun dartılmış vəziyyətdə yüyəni və üzərində olan qalxan bunun atlı təsviri olduğunu təsdiq edir. Yenidən bir iki buna oxşar nümunənin tapılması onun atlı süvarisi olduğunu sübut edir. Daş oyma sənətinin bariz nümunəsi olan bayıl daşları hələ də dünya ailələrinin maraq dairəsindədir.

Daş oyma sənətinin gözəl nümunələrinə qəbr üstü abidələrdə daha çox rast gələ bilərik. Şirvanda, Gəncədə və Naxçıvanda bu cür nəzar daşlarına daha çox rast gələ bilərik. Bu sahədə oyma sənəti iki müxtəlif dövr əhatə edir. XII-XIV əsrlərdə əsasən məzar daşlarına nəzər yetirsək görürük ki, burada daha çox mürəkkəb, nəbati kompozisiyalı naxışlardan istifadə olunub.

Müxtəlif rayonların iqlim şəraitindən asılı olaraq fərqlimateriallı daşlardan istifadə edilirdi. Şirvan ərazisində məzar daşlarının əksəriyyəti əhəng daşından hazırlanırdı. Bu ərazidəki hazırlanan qəbr üstü abidələrin əksəriyyətini nəbati formalı naxış kompozisiyaları təşkil edirdi. Bitki motivlərinin əsas hissəsini budaqlar, çiçəklər, yarpaqlar isə köməkçi hissəsini təşkil edirdi. Nəbati naxışlar məzar daşının yan, həndəsi kompozisiyalar isə aşağı hissəsində yerləşirdi.

Məzar daşlarının bəzədilməsində ornamentlərlə yanaşı sufətli oyma rəsmlərdən də istifadə olunurdu. Bu cür təsvirlərdə əsasən mərhum şəxsin həyatda tutduğu mövqe haqqında məlumat olurdu. Kişi məzarında belə təsvirlərə çox rast gəlmək olar. Əsasən silah, qılınc, ov səhnələri üstünlük təşkil edirdi.

Qadınların məzarlarında isə daha çox tikmə sənəti ilə əlaqədar olaraq, iynə, sap rəsməri təsvir olunurdu. Şairlərin və ya ədəbiyyatçıların məzarüstü abidələrində onların yazdıqları əsərlərdən bir parça həmin daşın üzərinə həkk olunurdu. Qərb rayonlarında iki üzlü məzar abidələri daha çox yayılmışdır. Bu daşlar oyularaq müəyyən ornamental kompozisiyalar yaradılırdı. Belə məzar daşlarının üzərinə gecələr şam yandırılıb qoyardılar. Nəticədə naxışlar arasından keçən işıq ətrafa gözəl bir görünüş bəx edirdi.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda inkişaf etmiş daş oyma sənətinin ən gözəl nümunələrindən biri də qoç abidələridir. Həmin dövrdə insanların inancları ilə

bağlı olaraq qəbr üzərinə bu cür abidələr qoyurmuşlar. Cənub, Qərb əsasən isə Naxçıvan və Lerik rayonlarında daş qoç fiqurlarına daha çox təsadüf olunur. Rusiya alimlərinin bu haqda verdiyi məlumatlarda, bu fiqura insanlar tərəfindən inanıldığı, ona sitayiş edildiyi bildirilir. Deyildiyinə görə hər hansı bir ərazidən tapılan bu fiquru insanlar əziz mərhumlalarının məzarı üstə qoyardılar. Bu cür hərəkət həmin insana qarşı hörmətin əlaməti olaraq qəbul edilirdi.

Keçmişdə bu fiqurların totem xüsusiyyəti olub olmamasına baxmayaraq indi bizə onun ancaq bədii xarakteri maraqlıdır.

Daş yonma sənətinin gözəl nümunəsi olan qoç abidələrin üzəri nəbati və həndəsi xarakterli kompozilyalarla bəzədilirdi. Əsasən qoçun gövdə yəni bədən hissəsinin üst tərəfində bu cür təsvirlərə rast gəlmək olar. Sağ hissəsində isə sujet tipli rəsmlərə rast gəlmək olar. Bu qoç fiqurlara baxarkən biz onu ərsəyə gətirən sənətkarın ustalığı haqqında təsəvvürə malik oluruq. Oyma üsulu ilə həkk olunmuş təsvirləri yaxından seyr edərkən insana elə gəlir ki, sanki canlı bir hadisəyə şahidlik edirsən.

Müasir dövrümüzdə aparılmış araşdırmalar nəticəsində Avropanın bəzi ərazilərində də daş qoç fiqurlarına rast gəlinmişdir. Buradan tapılmış abidələr Azərbaycandakı oyma sənətinin incəliklərinə çox oxşardır. Əlavə olaraq bu cür fiqurlara Türkiyə və İran ərazisində də rast gəlinmişdir.

Qoç daş fiqurlarının sinə hissəsində ölmüş şəxsin göstərdiyi şücaətlərdə həkk olunurdu. Orta əsrlərdə belə bir inanc da mövcud idiki, övlad sahibi ola bilməyən qadın qoçun ayaqları altından keçsə, o uşaq sahidi olacaq.

Daş qoç fiqurlarından sonra ən geniş formada at qəbr abidələri yayılmışdır. Qoçla birlikdə atda o dövrdə müqəddəs hesab edirdilər. Tarixə nəzər salsaq görürük ki, at keçmişdə inasanın, şərəfini, igidliyini təcəssüm etmişdir. Atsız olmaq isə iradəsizlik, zəiflik rəmzi olmuşdur.

Şücaət və mərdlikləri ilə həyatda iz qoyan qəhrəmanların qəbrləri üstünə at fiquru qoyurdular. Ərazidən asılı olaraq bu abidələrin materialı və forması bir qəsdər fərqli olurdu. Naxçıvan, Qazax, Gəncə ərazilərində bu fiqurlara daha çox

rast gəlmək olar. Bədii xüsusiyyət baxımından Laçındakı abidələr fərqlidir. Burada əsas etibarilə fiqur boz daşdan yonulurdu.

Oyma yöntəmi ilə insan, bitki rəsmləri, həndəsi, nəbati və yazı kompozisiyaları işlənirdi. Atın sinə hissəsində isə reallığı əks etdirən sujet tipli canlı rəsmlər işlənirdi. Üzərində yəhəri əks etdirən çıxıntı və yüyən təsvir edilirdi. Üzəngi hissəsinə isə bir o qədər fikir verilmirdi.

Bu cür bədii xüsusiyyətli əsrarəngiz abidələr vətənimizin milli sərvəti hesab olunur və qorunaraq nəsillərdən nəsillərə ötürülür.

BÖLMƏ III. TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏT SAHƏSİNİN TƏDQIQI

3.1. XVI-XX əsrlərdə inkişaf edən xalq sənətkarlıq sahələrinin tədqiqi

Bu dövrdən başlayaraq Azərbaycanda elm sahəsində müəyyən yüksəlişlərə nail olunmuşdur. Artıq sənətkarların bir yerə yığılması biləcəyi, Avropada da olduğu kimi sexlər yaradılırdı. Bu əsrlərdə Azərbaycan rayon və kəndlərində vəzifəli şəxslərin fabrik və emalatxanalarda işləyən maddəli peşə sahiblərindən başqa, yalnız öz işinin sənətkarlığını edənlərdə var idi. Tətbiqi sənət sahəsindən başqa bu dövrdə şeir, poeziya ilə məşğul olan sənətçilərdə formalaşmışdır. Bu cür elm sahələrinin inkişafı artıq ədəbiyyat və rəsm sahəsində öz təhflərini verirdi. Dini inanclardan qaynaqlanan mifik təsvirlər artıq öz yerini real dünyanı əks etdirən rəsmlərə verirdi. Əvvəlki dövrlərə nisbətən artıq insan təsvirləri çəkilirdi. Bu hadisə din xadimlərinin o qədər də xoşuna gəlmirdi. Çünki bu cür təsvirlər insanların gözünü açırdı.

XVI əsrdən Azərbaycanın şəhərlərində əsasən də Təbrizdə mədəniyyət yüksək inkişaf edirdi. Bu ərazidə ədəbiyyat sahəsinin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq miniatür sənətində yüksəlişlər baş vermişdir. Həmin dövrdən başlayaraq xətat və rəssamları saray ətrafına, bir yerə toplayırdılar. Şairlərin əsərlərinə gözəl miniatürlər çəkilirdi. Belə əsrarəngiz işləmələr həmin şeirə daha rəvneli görünüş verirdi. Hətta sarayın fasadı, məscidin binası, daxili divarları monumental rəsm əsərləri ilə bəzədilirdi.

Bu dövrlərdə ən çox inkişaf etmiş təsviri sənət sahəsi kitab miniatürüdür. Belə ki, şeirlərə, poeziyalara, nağıllara kiçik ölçüdə çəkilən rəsm miniatür adlanırdı. Təsvirdə ən maraqlı hissə və yaxud sujet əks olunurdu.

Beləliklə təsviri sənətbu əsərlərdə insanların maraq dairəsinə çevrilir. Bu sahəni 4 sənət sahəsinə ayırmaq olar. Boyakarlıq Azərbaycanda ən qədim sənətkarlıq növlərindən biridir. Belə təsvirlərin ilk nümunələrinə divarüstü rəsmlərdə rast gəlmək olar. Əsasən yağlı boya, quaş, tempera texniki üsulları ilə yaradılırdı. Divarın üzərinə müəyyən rəngli şüşə parçalarının yapışdırılması ilə

ərsəyə gələn boyakarlıq nümunəsi mozaika adlanır. Freska növü də çox geniş yayılmışdır, onu yaş divarın üzərinə əsasən quaş və sulu boya ilə işləyirlər.

Karandaş ilə parça və ya kağız üzərinə çəkmə üsulu qrafika adlanır. Bu növdə yaradılan rəsm texnikalarını 2 yerə ayırmaq olar. Onların birincisi ən sadə və qədim növ hesab edilən karandaş ilə təsvir yaratmaqdır. Belə rəsmlərin təkrarını yaratmaq mümkün olmur. Digər növ qravür adlanır və belə təsvirlərin bir neçə surətini çıxarmaq mümkündür. Azərbaycanda qrafika sənətinin nümunələrinə eramızdan əvvəlki əsrlərə aid olan qaya təsvirlərində rast gələ bilərik. Sadə qırıq-qırıq xətlərdən ibarət olan bu rəsmlər əsl qrafika əsəridir. Qobustan qaya təsvirlərini buna canlı sübutdur. Diqqətlə bu təsvirləri izləsək görərik ki, sanki qayadakı olan rəsmlər canlanır.

Azərbaycan qrafika sənətinin yüksəlişi Sovet hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir. Bu illərdə ictimai və siyasi xarakterli təsvirlər daha çox yaradılırdı. Millətin azadlığının təmin olunması məqsədi ilə plakatlar hazırlanır, qəzetlər çap olunurdu. Belə sahədə irəliləyişlərə nail olmaqda Azərbaycan rəssamlarının, əsasəndə Əzim Əzimzadənin rolu böyük olmuşdur. Bu dövrdə plakat hazırlayan inqilabçı emalatxanalar fəaliyyət göstərirdi. Peşəkar karikaturçu, rəssam Azərbaycan xalqının maariflənməsi uğrunda əvəzsiz əməyi olan Ə.Əzimzadənin özünə məxsus məzhəkə dili ilə cəmiyyətin mənfiliklərini millətə çatdırırdı. Təsadüfi deyildir ki, onun təhsillə bağlı bir neçə gözəl rəsm əsərləri var. Rəssamın cahil din xadimlərinə, onların əsas üzünü açığa çıxaran plakatları daha çox vüsət almışdı.

Təsviri incəsənət sahəsinin qədim sahələrindən biri də heykəltəraşlıqdır. Bu sənət sahəsində hər bir təsvir olunacaq obyekt fəzada üç görünüşə malik yəni həcmli formada verilir. Heykəltəraşlıq sənətində əsərin bir neçə texniki üsullarla hazırlanma yolları vardır. Əksərən ağac, metal, gil, mərmər, plastiklik materiallarından istifadə olunur. Bu sənət sahəsinə yiyələnmək işləyən şəxsdə güc, rəssamlıq qabiliyyəti əsasdır. Respublikada 1939-1940-cı illərdə Nizami Gəncəvinin yubileyinə hazırlaşırdılar. Bu tarixi dönm üçün çox böyük əlamətdar hadisə idi. Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərində ədəbiyyat muzeyininin təşkil edilməsi və Nizami Gəncəvinin adının qoyulması o dövr üçün önəmli idi. Muzeyin

işinin təşkilində rəssam və heykəltəraşların çox böyük xidməti olmuşdur. Nizami muzeyi öz görkəmi ilə fərqli memarlıq və mədəniyyət abidəsidir. Firuzəyi, göy ornamentlərlə bəzədilən eyvan. Azərbaycanın ən tanınmış yazıçılarından büstləri ilə tamamlanır. Heykəllər demək olar ki eyni ölçüdə işlənmişdir.

Bu büstlər muzey binasının görünüşünə xüsusi gözəllik verir. Azərbaycanda keçən əsrin 20-ci ili ərzində peşəkar heykəltəraşlıq yarandı və formalaşdı.

Böyük dünya müharibəsinin başlanması Azərbaycanda heykəltəraşlığın yeni ideyalarla sənət əsərlərinin yaranmasına səbəb oldu. Nizami abidəsinin F.Əbdürrəhmanov təyyarəçi Hüseynbala Əliyev, Gəray Əsədovun, atıcı İ.Məmmədovun heykəlləri yaratmaqla Azərbaycan xalqının necə mərd, iradəli, cəsur döyüşçülərinin olması öz sənət əsərində ifadə etdi. Əbdürrəhmanov Azərbaycan xalqının yenilməz oğul qəhrəmanları Cavanşir, Babək, Koroğlunun həkk olunmuş baryefləri də çoxlu maraq dairəsinə səbəb olmuşdu. Böyük vətən müharibəsi ərəfəsində bütün dünya rəssamları kimi, Azərbaycanlı rəssamları üçün də gərgin iş dövrü olmuşdur.

Müharibənin sonrakı dövrdə respublikanın yenidən dirçəlməsi və abadlıq inşaat işlərinin getməsi ilə bərabər mədəniyyətin bir çox sahələrində inkişaf özünü göstərməyə başladı. Bu inkişaf özünü manumental heykəltəraşlıq sahəsində daha çox göstərirdi. Mərkəz Bakıda və respublikanın digər şəhərlərində ucaldılan möhtəşəm abidə nümunələri bu dövrdə heykəltəraşlığın inkişaf etməsini gösərən amildir.

1951-ci ildə zəhmətkeş insanın daxili gözəlliyini göstərək çoban heykəli, elmə, oxumağa maraq göstərən azərbaycan qadınının 1952-ci ildə hazırladığı öz zamanına görə vaxtında yaradılmış əsərlərdən biri hesab edilmişdir. E.Əbdürrəhmanov həyatının son günlərinə kimi yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Xalqımızın qədrəman oğlu Mehdi Hüseynzadənin heykəli öz möhtəşəmliyi ilə seçilir.

C.Qaryağdının Azərbaycan portret və monumental heykəltəraşlıq sahəsində xüsusi xidmətləri vardır. Onun yaratdığı Sabir heykəli Azərbaycan xalqının gözəl,

ağıllı, qayğıkeş siması millətınə qarşı haqsızlıqlara dözməyən mübariz vətənsəvər və insansevər bir xalq oğlunun şairi, sənətkarıdır.

Öz əzəmətliliyi ilə seçilən Nəriman Nərimanovun heykəli bu gün də Bakımızın gözəlliyinə bir möhtəşəmlik qatır. Həmin dövrdə Azərbaycan dəzğah qrafikası inkişaf etməyə başlamışdır.

3.2. Müasir dövrdə xalq sənətinə və milli mədəniyyət abidələrinə göstərilən qayğı

Hörmətli vitse prezident UNESCO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban Əliyevanın milli, mədəni sərvətlərimizə yaxından göstərdiyi qayğı nəticəsində Bakıda və regionlarımızda olan tarixi abidələrimiz restabrasiya edilmiş və UNESCO-nun mədəni irs siyahısına daxil edilmişdir.

Respublikamızda turizmin inkişaf etdiyi bir dövrdə “Qız qalası”, “Şirvanşahlar sarayı”, Suraxanıda “Atəşgah”, “Qoşa Qala qapısı” xarici ölkə turistlərinin marağına səbəb olmuşdur.

Yaxın zamanlarda 20 000 illiyi keçirilən Gəncə şəhərinə məxsus “Gəncə qapıları” orjinallığı ilə seçilir. Bu şəhərin girəcəyində Nizami məqbərəsi də şəhərə daxil olan insanların diqqətini cəlb edir.

Xalq memarlıq sənətinin ən gözəl, möhtəşəm, əsrarəngiz nümunəsi olan “Şəki xan sarayı” bütün dünyada analoqu olmayan memarlıq incisidir. Hal-hazırda dünyanın müxtəlif ölkələrdən gələnləri Şəkidəki bu gözəl abidələrin bəzədilməsində istifadə olunan, şəbəkə sənətinin nümunələri onlarda heyrət doğurur. Şəki xan sarayının tikintisində heç bir mismar və ya yapışqan istifadə olunmamışdır. Bu da onu da fərqli və dünyada analoqu, tayı - bənzəri olmayan tarixi memarlıq abidəsi olmağına dəlalət edir.

20-ci əsrdən artıq Azərbaycanda memarlıq sahəsində yalnız ölkə sənətkarlarının öz dəsti xətti yaranmağa başladı. Qədim zamanlardan qalan yaradıcılıq ideyaları, yeni dövrün fikirləri ilə vəhdət təşkil etməsi nəticəsində gözəl monumental abidələr ərsəyə gəlirdi. Beləliklə yeni-yeni memarlıq məktəbləri yaranmağa başlayırdı. Bu dövrdə belə hadisə göstərir ki ölkəmizdə memarlıq sənəti hələ keçmişdən inkişaf etmişdir. 20-ci əsrin axırlarında başlayaraq yaranan bir neçə məktəblərin adını çəkə bilərik: Aran, Abşeron, Naxçıvançivan, Şirvan və.s.

Adları çəkilən memarlıq məktəblərindən ilk fəaliyyətə başlayanı Aran məktəbi olmuşdur. Tarixçilərin verdiyi məlumatlara əsasən burada hələ “Ərəb xilafəti” dövründən gözəl memarlıq abidələri mövcud idi. Azərbaycanda ilk dəfə

olaraq məhz bu ərazidə memarlıq abidələri yaradılmışdır. Quruculuq və şəhər salma işlərinə ilk olaraq Bərdə də rast gəlinmişdir. Sonralar bu cür ənənələrə Gəncə şəhərində də müşahidə etmək olurdu.

Şəddadilər dövlətinin hakimiyyəti ərəfəsində Gəncə memarlığın əsas mərkəzlərindən birinə çevrilir. Monqolların yürüşləri zamanı bu şəhərdə böyük dağıntılar və fəlakətlər baş vermiş, ərazi darmadağın edilmiş və memarlıq abidələrindən əsər əlamət qalmamışdır. Təəssüf ki, müasir dövrümüzdə Gəncədəki və Şəmkirdəki gözəl memarlıq abidələrinə heç bir misal göstərə bilmirik.

Bu ərazilərdə fəaliyyət göstərən sənətkarların bir çoxu işğal hadisəsindən sonra başqa ölkələrə üz tutmuşdurlar. Beləliklə qismən də olsa bu məktəbin ənənələri unudulmuşdur. Türkiyə ərazisindəki məscidin divarlarıdakı daş kitabə üzərində bu məktəbin ustasının adı həkk olunmuşdur. Buradan məlum olmuşdur ki, həmin usta fəaliyyətini davam etdirmək üçün bu ölkəyə getmiş və yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Aran məktəbinin əsas xüsusiyyəti də rəngli daşlardan istifadə edilməsi idi. Məhz 12-ci əsrdən etibarən Naxçıvandakı memarlıq abidələrində bu cür rəngli kaşı sənətinin nümunələrinə rast gəlinirdi.

Tarixi tədqiqatlar nəticəsində aşkar olunmuş bir neçə memarlıq nümunələrinə istinadən demək olar ki, Azərbaycanda bu sənətin ilk məktəbi Naxçıvanda formalaşmışdır. Zəmanəmizə qədər gəlib çatan bir çox memarlıq incilərinə bu ərazidə rast gəlmək mümkündür. “Yusif Küseyir oğlunun türbəsi” buna misal ola bilər. O 1162-ci ildə görkəmli memar Əcəmi Əbubəkr tərəfindən inşa edilmişdir. Yaradılma tarixindən əsrlər keçsə də bu türbə Naxçıvanın mərkəzində ucalaraq hələdə öz gözəlliyini qoruyub saxlayır. Abidənin səthi həndəsi ornamentlərlə bəzədilmişdir.

Bu ərazinin görkəmli memarı olan Əcəmi Əbubəkirin ikinci gözəl əsəri “Möminə xatın” türbəsidir. Əzəmətli görünüşə sahib olan bu tikili vaxtı ilə 1186-cı ildə tikilmişdir. Naxçıvanın mərkəzində ucalan bu abidə, dünya tarixçilərinin və səyyahlarının diqqət mərkəzindədir. Türbənin quruluşu on guşəlidir, içəridən isə dairəvi formaya malikdir. Bədii tərtibatında həndəsi ornament kompazisiyalarından istifadə olunmuşdur. Ən cəlb edici və maraqlı hissə türbənin daxili, dörd böyük

qönçəli günbəzidir. İstifadə olunmuş yazı və nəbati naxışlar abidəni daha da əsrarəngiz edir. Əcəmi Naxçıvaninin yaratdığı bu füsunkar abidələr onu bütün dünyada tanıtmışdır. Bir çox şöhrətli xarici ölkə tarixçilərinin kitablarında onun haqqında məlumatlara rast gəlmək olar.

Azərbaycanda öz yerli xammal bolluğundan məharətlə istifadə edərək gözəl monumental abidələr yaradan məktəblərdən biri Şirvan-Abşerondur. Buradakı yonma cəhətdən əlverişli olan daşın olması gözəl sənət nümunələri yaratmağa şərait yaratmışdır. Bu məktəbin ən dəyərli abidələrindən biri “Sınıqqala minarəsidir”. Abidə Azərbaycan ərazisində yerləşən ən tarixi minarə kompleksi hesab olunur. Onun tam versiyası dövrümüzə gəlib çıxmasa da, hiss etmək olur ki, minarədə qala tikilisinə məxsus bir görkəm alır.

Abşeron memarlıq məktəbinin əzəməti və monumentallığı ilə seçilən memarlıq abidələrinin ən şöhrətli “Qız qalası”dır. Bu ad qalaya əbəs yerə verilməmişdi. Qız adı mənası tarixçilərin tədqiqatına görə yenilməz, fəth edilməz demək idi. Abidənin tərtibatında müxtəlif saxsı qablardan istifadə edilmişdir. Tikilinin hündürlüyü təxminən 28 metrdir.

Vətənimizin ərazisində bir çox xatirə xarakterli abidələr də çoxluq təşkil edir. Bu cür tikililərin yaradılmasında məqsəd, vaxtı ilə yaşayıb yaratmış sənətkarların, vəzifəli, imkanlı şəxslərin adının qorunub saxlanması idi.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Çox qədim və zəngin tarixə sahib olan Azərbaycan xalqı həyatları boyunca yaşayıb, yaratmış, dekorativ tətbiqi və təsviri sənət sahələrinə dərinlən yiyələnmişlər. Təsadüfi deyildir ki, xalq sənətkarlığının inkişaf etməsində vətənimizin əsrarəngiz iqlimi, təbii sərvətləri böyük rol oynamışdır. Buna görə də vətənimiz əslər boyu xarici ölkələrin qiyyətə mərkəzində olmuşdur.

XIX əsrdən başlayaraq ölkəmizdə baş verən ictimai və siyasi tərəqqi nəticəsində, mədəniyyət, incəsənət sahəsində böyük irəlləyişlər baş vermişdir. Xüsusi ilə bu dövrdə toxuculuq sahəsində daha çox inkişaf nəzərə çarpırdı. Ölkəmizdə toxunan füsunkar gözəlliyi ilə seçilən bədii tikmələrimiz dünya aləmlərinin və tarixçilərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Dövrümüzdə bu sənət sahəsinin inkişaf etməsi üçün müəyyən tədbirlər həyata keçirilmişdir. Toxuculuq fabrikləri və bədii tikmə ilə məşğul olmaq üçün dərnlər təşkil olunmuşdur. Bu sənət sahəsinin qorunub saxlanması və gələcək nəsillərə ötürülməsi üçün, gənclərin bu sənətə marağının artırmaq məqsədi ilə yaradıcılıq mərkəzləri fəaliyyət göstərir.

Azərbaycanda qədim zamanlardan ən çox inkişaf etmiş sənətkarlıq sahəsindən biri də xalçaçılıq olmuşdur. Bu sənət sahəsində XII-XIII əsrlərdən etibarən daha çox irəlləyişlər əldə edilmişdir. Bu dövrlərdə Azərbaycanda olan xarici səyyahların və tarixçilərin verdiyi məlumatlara əsasən yurdumuzda toxunan xalçalar bütün dünyada şöhrət qazanmışdır. Vətənimizdə toxunan xalça sənətinin zirvəsi hesab edilən, əsrarəngizgörünüşə sahib olan və hal-hazırda Londonun “Viktoriya və Albert” muzeyində saxlanan Şex Səfi xalçası öz rəng ahəngdarlığı və naxış kompozisiyası ilə müasir dövrümüzdə də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Zəmanəmizdə xalça sənətinin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə bir çox əsaslı tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu sahəyə göstərilən qayğının nəticəsidir ki, bir çox xalça muzeyləri və mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Danılmaz faktdır ki, bu sənətin müasir dövrümüzdə inkişafı Lətif Kərimovun bu sahəyə olan sevgisinin və əməyinin nəticəsidir. O, hələ gənc yaşlarından xalça toxuculuğu ilə məşğul olan

məşhur emalatxanaları gəzərək hər bir ustadan təkraredilməz ilmə öyrənmişdir. Onun təşəbbüsü ilə Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin nəznində bu sənət sahəsinin inkişaf etdirilməsi üçün fakültə yaradılmışdır. Lətif Kərimovun yazdığı “Azərbaycan Xalçalarında Ornament” adlı kitabında 1300-dən artıq naxış və ornamentlər öz əksini tapmışdır.

Hal-hazırda vətənimizin maddi mədəniyyət inciləri qorunaraq saxlanılır və gələcək nəsillərə ötürülməsi üçün hər cür tədbirlər həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının birinci vitse prezidenti Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü ilə bəzi sənət nümunələrimiz və abidələrimiz UNESCO - nun mədəni, irs siyahısına daxil edilmişdir.

Bir Azərbaycan xalqının nümayəndəsi olaraq qürurla bildirməliyəm ki, mədəni irsimiz olan incəsənət sahələrini araşdırarkən, necə zəngin tarixi keçmişə, mədəniyyətə sahib olmağımızla qürur duymuşam. Bu gün biz gənclərin borcu bu ənənəni qorumaq və gələcək nəsillərimiz üçün də genesis etməkdən ibarətdir. Hazırladığım buraxılış işində çalışmışam ki, ötən əsrlərdə Azərbaycan incəsənətini də analiz edim.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Спешнев Н.А, Китайцы: особенности национальной психологии, Город: Санкт-Петербург, Изд. “КАРОISBN”, 2011
2. Роберт Хэррольд. Костюмы народов мира. Иллюстрированная энциклопедия. М.: Изд. “Эксмо-Пресс”, 2002
3. Надежда Виноградова. Искусство Китая. М.: Изд. “Изобразительное искусство”, 1988
4. Искусство стран Востока, М :Изд. “Просвещение”, 1986
5. Татьяна Арапова. Китайские расписные эмали. Собрание Государственного Эрмитажа. М.: Издательство “Искусство”, 1988
6. Мустафаев А.Н. Материальная культура Ширвана, Баку, 1977.
7. Кильчешкая ЗЮАЮ Азербайджанский женский костюм XIX. Баку, 1951.
8. Трофимова А.Г. Образ коллекции одежды народов Азербайджана Государственного музея Грузии им. Акад. С.И. Джанашва – Хозяйство и материальная культура народов Кавказа XIX- XX. М. 1971.
9. Наджафова Н. Художественная керамикаю Баку, 1983.
- 10.Bursa ili halk oyunlari kiyafetleri teknik cizimleri, hazirlayanlar Yenerntaş, 14. Yüksel Şahin, Mucella Kahveci ofset repromat matbaası – e, 1993.
- 11.Türk el sanatları, türk tarix kurumu basım evi, Ankara, 1993.

ӨЛӨВӨЛӨР

